

Laadullinen tutkimussuhde ja arkistoinnin etiikka

Arja Kuula

TIETEESÄ
TAPAHTUU
42
N U U

Tieteessä tapahtuu -lehdessä 1/2007 julkaistiin kaksi tärkeää artikkelia tutkimuksen eettisestä ennakoarvioinnista. Molemmista sivuttiin tutkimusaineiston yksilöityä käyttötarkoitusta. Veikko Launis totesi omassaan, että eettiset toimikunnat joutuvat pohtimaan toistuvasti kysymystä siitä, kuinka suuri ja minkälainen muutos tutkimuksessa tai menetelmissä merkitsee lääketieteellisessä tutkimuksessa kerättyjen tietojen käyttötarkoituksen muuttumista. Klaus Mäkelä puolestaan eritteli yhteiskunta-tutkimuksen eettisen ennakoarvioinnin ongelmia, kun lähtökohdaksi otetaan lääketieteen etiikka. Yhtenä ongelmana hän mainitsi eettisten toimikuntien vaatimuksen aineiston yksilöidystä käyttötarkoituksesta.

Mäkelän mukaan henkilötietolaki ei estäisi avarampaa aineiston käyttötarkoituksen tulkintaa. Se on aivan totta. Laki itsessään ei estä tunnisteellisten tutkimusaineistojen arkistointia jatko-tutkimustarkoituksiin. Mutta kun tutkittaville luvataan vain yksilöity aineiston käyttötarkoitusta, sovelletaan jo päättynen tutkimuksen aineistoon henkilötietolain 14. pykälän neljättä momenttia. Käytännössä vaihtoehdot ovat aineiston tuhoaminen, arkistointi tai anonymisointi.

Laadullisen aineiston anonymisointi ei aina ole viisasta, vaikka keinoja sen toteuttamiseen

on (Kuula 2006, 207-219). Arkistointiin tulee haakea virallista lupaa Kansallisarkistolta, joka kysyy myös tietosuojavaltuutetun arvon asiasta. Arkistointilupia on tähän mennessä annettu lähinnä terveystieteiden laajoihin tunnisteellisiin aineistoihin. Sosiaalitieteiden tai humanististen alojen tunnisteellisten aineistojen arkistointilupahakemuksia ei ole toistaiseksi ollut käsiteltävänä (Arkistolaitoksen ylitarkastaja Leena Airola, suullinen tieto 16.11.2006).

Tiukka lain tulkinta kaventaa tutkimuksen mahdollisuuksia. Arkistonhoitajana olen kuitenkin havainnut ongelmaksi tutkimuskulttuurin, jossa tutkijat itse määrittelevät yksilöidyn käyttötarkoituksen keräämälleen aineistolle. Tämän vuoksi vanhoja tunnisteellisiä aineistoja ei voi arkistoida jatkotutkimuksia varten, vaikka tutkijalla itsellään ei olisi niille enää käyttöä. Arkistointia vastustavat tutkijat voivat perusteluissaan tukeutua myös henkilötietolakiin.

Laadullisen aineiston arkistointi voidaan perustella eettisesti sekä hyvänä että huonona käytäntönä. Se voidaan nähdä hyvänä käytäntönä siitä yksinkertaisesta syystä, että aineistot ovat arvokkaita ja ainutkertaisia. On kulttuurisesti, tieteellisesti ja taloudellisesti järkevää arkistoida ne asianmukaisesti, jotta niitä voidaan analysoida monipuolisesti. Toinen peruste tutkimusaineistojen arkistoinnille on periaate, jon-

ka mukaan tieteelliset havainnot ja päättelyt on julkaistava mahdollisimman avoimesti (Niini-luoto 2001).

Laadullista tutkimusta voi tuskin koskaan replikoida sellaisenaan. Mutta empiriaan perustuvien tutkimustulosten oikeellisuus pitää pystyä argumentoimaan todistettavasti. Epäselvissä tilanteissa tulokset on voitava myös tarkistaa aineiston avulla. Voiko tarkkaan ottaen edes puhua tieteellisen tiedon tuottamisesta, mikäli tutkimuksen empiriaan voi perehtyä ainoastaan aineiston kerännyt tutkija?

Tutkijoiden näkemyksiä arkistoinnista

Laadullisten aineistojen arkistoinnin epäeettisyyden nostavat esille nimenomaan tutkijat. Tällöin pääasiallinen argumentti on tulkinta, jonka mukaan tutkimusaineiston arkistointi tieteellisen jatkokäytön käyttöön vaarantaa tutkittavien yksityisyyden kunnioittamista ilmentävän eettisen periaatteen noudattamisen. Äärimmillään tulkittuna toisen – tutkittaville tuntemattoman – tutkijan katse loukkaa aineistossa esiintyvien tutkittavien integriteettiä.

Jane Richardsonin ja Barry Codfrey (2002, 347) mukaan laadullisen aineiston arkistointi vaarantaa tutkittavien integriteetin suojaamisen, sillä tutkittavat saattavat usein puhua laveammin kuin ovat aikoneet ja haastattelutilanne nostattaa toisinaan tutkittavien tunteet – jopa ahdistuksen – esiin ennakoimattomalla tavalla (mt. 350) Tämän vuoksi tutkijoiden on suojeltava tutkittavia. Yksi suojelun muoto on estää muiden tutkijoiden pääsy aineiston äärelle.

Käsitykseni mukaan arkistointia vastustavat ne, jotka mieltävät laadullisen tutkimussuhteen hyvin henkilökohtaiseksi ja liki intiimiksi tiedonhankinnan muodoksi siitä riippumatta, onko kyseessä yksi haastattelu vai pitkään kestävä tutkimussuhde, kuten etnografiassa. Tunteiden merkityksen ja tutkimustilanteiden ennakoimattomuuden korostus ilmentää erityisen hyvin tällaista ymmärrystä laadullisesta tutkimussuhteesta. Lähestymistapaan on ikään kuin sisään kirjoitettuna lupaukset tuottaa poikkeuksellisen tunnustuksellista ja paljastavaa tutkimusaineistoa.

Opiskeluaikoinani laadulliset menetelmät esiteltiin keinona tavoittaa todellinen ihmisten elämä. Kielellisen käänteen jälkeen laadullisia menetelmiä ei ehkä enää nähdä keinona (syvä)sukeltaa ihmisten autenttisen elämän kipupisteisiin. Silti ajatus laadullisen aineiston hyvin

henkilökohtaisesta, erityisen paljastavasta – ja siksi kätkettävästä – luonteesta on säilynyt. Sen vuoksi laadullisen aineiston arkistointi tiedeyhteisön käyttöön koetaan lähestymistapaan kuulumattomaksi. Sama ajattelutapa voi tosin tuottaa ongelmia silloinkin, kun tutkimusaineiston arkistointi on jo normaalikäytäntö.

Isossa-Britanniassa aineistojensa arkistoitavaksi luovuttavat tutkijat saattavat vähätellä aineistonsa arvoa ja olla jopa häpeissään siksi, että heidän aineistonsa ei sisällä tutkittavien voimakkaita tunteenilmauksia tai vavahduttavan paljastavia tai erikoisia kokemuksia (Libby Bishop, suullinen tieto 4.11.2005). Ainutkertaisuus, tunteet ja paljastavuus eivät siis ole yksinkertaisesti laadullista tutkimussuhdetta kuvaavia adjektiiveja. Niistä voi tulla määreitä, joiden valossa yhden jos toisenkin laadullinen aineisto tarkemmin tarkasteltuna näyttää varsin laimealta, jopa hävettävän tylsältä.

Kaikki tutkijat eivät suinkaan vastusta aineistojen arkistointia tieteellistä jatkokäyttöä varten. Suomalaisista tutkijoista osa on itsekin hämmästelty, miksi tuli luvattua tutkittaville luottamuksellisuus, joka rajautuu vain yhden tutkijan tiettyyn tutkimuskäyttöön. Kyse on osin siitä, että arkistointi on yksinkertaisesti uusi asia. Arkistoinnin puolesta ovat kirjoittaneet esimerkiksi Tuula Gordon (2006) ja Klaus Mäkelä (2005). Isossa-Britanniassa etnografi Amanda Coffey johtaa parhaillaan hanketta, jossa etsitään ratkaisuja audiovisuaalisten tutkimusaineistojen arkistointiin ja tieteelliseen jatkokäyttöön (Dicks, Mason, Williams & Coffey 2006). Lisäksi kielen ja vuorovaikutuksen tutkimuksessa tutkijat niin Suomessa kuin muuallakin näkevät laadulliset aineistonsa tieteellisen tiedontuotannon yhteisenä resurssina. Joillakin humanistisilla aloilla on myös totuttu arkistomaan tutkimusaineistot.

Tutkittavien käsityksiä laadullisesta tutkimussuhteesta

Kuten kaikissa suhteissa, myös tutkimussuhteessa on vähintään kaksi osapuolta. Miten yksityinen ja salassa pidettävä tutkimussuhde on tutkittavien mielestä? Yhteiskuntatieteellisessä tietoarkistossa on otettu jälkikäteen yhteyttä tutkittaviin, jotta saataisiin tietää, antavatko he arkistointiluvan heitä koskevalle aineistolle. Näin on tehty, mikäli aineiston täydellinen anonymisointi on katsottu mahdolliseksi ja tutkija on pitänyt eettisesti oikeana ratkaisuna tiedustella asiaa itse tutkittavilta. Lisäksi aineisto

on arvioitu siinä määrin arvokkaaksi, että arkistointilupia koskeva tiedusteluprosessi on kannattanut aloittaa.

Arkistointilupaa on tiedusteltu neljän aineiston tutkittavilta: opiskelijoiden elämäkertojen kirjoittajilta, työelämän tasa-arvoa käsitelleen tutkimuksen haastateltavilta, ympäristökiistoja koskeneen tutkimuksen haastateltavilta ja maa-seudun naisten elämää koskeneen tutkimuksen haastateltavilta. Vaikka kaikki olivat alun alkaen suostuneet tutkimukseen, jossa aineiston käyttötarkoitus oli yksilöity, vain neljä 169:stä tutkittavasta kielsi arkistoinnin. Tutkittavien kanssa käydyt keskustelut olivat erityisen mielenkiintoisia. Niiden pääsisällön voi tiivistää yhteen asiaan: tutkimuksiin osallistuneet olivat halunneet edesauttaa käsiteltävän aiheen tieteellistä tutkimusta ja aineiston arkistointi jatkokäyttöä varten vain vahvasti alkuperäisen toiveen toteutumista.

Asioiden sensitiivisyys tyypillisesti vähenee ajan saatossa. Siksi voi olla helpompi suostua kolme tai jopa 10 vuotta sitten tehdyn haastattelun tai elämäkerran arkistointiin. Tutkittavien myönteisessä suhtautumisessa arkistointiin kyse ei silti ole yksinomaan tästä. Mielestäni tutkittavat mieltävät tutkimustilanteen eri tavalla kuin laadullisen tutkimussuhteen salassa pidettävyyttä korostavat tutkijat. Siitä kertoo tutkittavien tapa määritellä tutkimukseen osallistumisen tarkoitus ja sitä kautta tutkimussuhde. He olivat mieltäneet osallistuvansa tutkimukseen tutkimustarkoituksessa. Tietoarkiston tavoittamien tutkittavien näkökulmasta laadullinen tutkimussuhde ei ollut salassa pidettävä ja siksi jatkotutkimuksilta kätkettävä vuorovaikutussuhde.

Aineiston luottamuksellisuus ja etiikka

Luottamuksellisuus tutkimusaineistoista puhuttaessa viittaa yksittäisiä ihmisiä koskeviin tietoihin ja näiden tietojen käytöstä annettuihin lupauksiin. Luottamus tarkoittaa ensisijaisesti tutkittavan luottamusta siihen, että aineistoa käytetään, käsitellään ja säilytetään, kuten on sovittu (ks. tarkemmin Kuula 2006, 88-90). Tutkimusaineiston luottamuksellisuuden säilyttäminen koskee yhtä lailla niin aineiston keränneitä kuin arkistoaineistoa käyttäviä tutkijoita. Tutkimusaineistoja ei saa käyttää eikä luovuttaa tutkimushenkilöitä koskevaan päätöksentekoon. Aineiston sisältämistä yksittäisiä ihmisiä koskevista tiedoista ei myöskään saa puhua tai kirjoittaa tunnistetietoineen, ellei asiasta ole sovittu

nimenomaisesti tutkittavien kanssa. Erityisen tuomittavaa on tutkimushenkilöistä puhuminen tai tietojen välittäminen halventavassa mielessä tai muutoin epäasiallisesti. Tutkimustarkoituksiin kerättyjä aineistoja kuitenkin saa ja pitää käyttää tieteelliseen tutkimukseen.

Tutkimussuhde määrittyy ensisijaisesti tieteen kehyksistä. Suhteen tarkoitus on tuottaa materiaalia aihetta koskevan tieteellisen analyysin tarpeisiin. Tästä huolimatta tutkimussuhde – ja eritoten laadullinen tutkimussuhde – voi olla hyvin epämuodollinen. Siihen voi sisältyä tunteenilmaisuja ja se voi edellyttää tutkijan ammatitaitojen ohella inhimillisiä vuorovaikutustaitoja ja empatiaa. Silti tutkimussuhteen ensisijainen tavoite on tieteellisen tutkimuksen tekeminen, ei salassa pidettävän terapia- tai ystävyyssuhteen luominen.

Kysymys aineistojen käyttötarkoituksen määrittämisestä on hyvin tärkeä kaikilla ihmisillä tutkivilla tieteenaloilla, koska sillä määritetään se, voiko tunnisteellista aineistoa edelleen analysoida vai onko se hävitettävä. Jos tiukasti yksilöity käyttötarkoitus estää sydän- ja verisuonitautien tutkimiseen otetun verinäytteen käyttämisen Alzheimer-taudin alttiuden tutkimiseen, käytäntö ei ole paras mahdollinen. Samasta asiasta on kyse silloin, kun lapsuusmuistoja koskevaa haastattelua voi käyttää vain äitisuhteen tutkimiseen, mutta ei myöhemmin vuorovaikutuksen tai emootioiden analyysiin. Pahimmillaan tutkimusaineistoissa menetetään ainutkertaista tietoa, jota ei voi enää saavuttaa.

Tutkittavien kanssa käymieni keskustelujen perusteella voi olettaa, että yksityisten ihmisten tieteen tarkoituksiin antama aika, ajatukset ja kokemukset voidaan nähdä aitona ja luottavaisin mielin annettuna toiveena edistää tieteellistä tutkimusta. Siksi lähtökohdaksi ei tarvitsisi ottaa tiukasti yksilöityä aineiston käyttötarkoitusta, elleivät tutkittavat sitä vaadi.

Keskustelua eettisestä ennakoarvioinnista ja aineistojen käyttötarkoituksen määrittämisestä tulee jatkaa, sillä tärkeitä kysymyksiä on paljon. Pitääkö uudesta tutkimusideasta käydä neuvottelut tutkittavien kanssa tai täytyykö tutkijan kerätä samansisältöinen uusi aineisto? Missä tilanteissa tutkijat voivat itse määritellä ja päättää, mitä tutkimuskysymyksiä vanhoihin aineistoihin voi kohdistaa? Käytännön vastauksilla määritellään sekä tutkittavien itsemääräämisoikeuden että tieteen vapauden rajoja. Molemmat ovat arvoja, joita tulisi viisaasti kunnioittaa.

KIRJALLISUUTTA

- Dicks, Bella, Mason, Bruce, Williams, Matt & Coffey, Amanda (2006, December 8). Ethnography and data reuse: issues of context and hypertext. *Methodological Innovations Online* [Online], 1(2). Luettavissa: <http://sirius.soc.plymouth.ac.uk/~andyp/viewarticle.php?id=28>. [Date of Access: December 11, 2006].
- Gordon, Tuula (2006): "Naistutkimus ja eettisyyden teoriat ja käytännöt". Teoksessa Hallamaa, Jaana et al. (toim.), *Etiikkaa ihmistieteille*. Tietolipas 211. SKS, Helsinki, 241-257.
- Henkilötietolaki 1999/523. Luettavissa <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990523>
- Kuula, Arja (2006): *Tutkimusetiikka. Aineistojen hankinta, käyttö ja säilytys*. Vastapaino, Tampere.
- Kuula, Arja (tulossa 2007): Ethics Reconsidered. Teoksessa Dominique Le-Roux & Magda Dargentas (eds), *Secondary Analyses in Qualitative Research: Challenges for Human and Social Sciences*. Lavoisier, Paris.
- Launis, Veikko (2007): "Tutkimuksen eettinen ennakoarviointi – mitä se on?". *Tieteessä tapahtuu* 1/2007, 28-33. Luettavissa <http://www.tieteessatapahtuu.fi/0107/launis0107.pdf>
- Mäkelä, Klaus (2007): "Lääketieteen etiikka ja yhteiskuntatutkimuksen ennakkosääntely". *Tieteessä tapahtuu* 1/2007, 21-27. Luettavissa <http://www.tieteessatapahtuu.fi/0107/makela0107.pdf>
- Mäkelä, Klaus (2005): "Sosiaalitutkimuksen eettinen sääntely". *Yhteiskuntapolitiikka* 70 (4): 386-395.
- Niiniluoto, Ilkka (2001): "Julkisuusperiaate ja tutkimustulosten salailu". *Tieteessä tapahtuu* 2/2001. Luettavissa <http://www.tsv.fi/ttapaht/012/niiniluoto.htm>
- Richardson, J. C. & Godfrey, B. S. (2003): "Towards ethical practice in the use of archived transcribed interviews". *International Journal of Social Research Methodology*, (6) 4, 347-355.

Kirjoittaja on Tampereen yliopiston yhteydessä toimivan Yhteiskuntatieteellisen tietoarkiston arkistohoitaja ja YTT sekä Tutkimuseettisen neuvottelukunnan jäsen.